

מה־נתן לנו בִּיאַלִּיק ?

(הרצאה באוניברסיטה העברית

למלאת שישים שנה לביאליק,

שהורצתה בי"ג בטבת תרצ"ג).

לחיים נחמן ביאליק מלאו בעשרה בטבת, ש"ז, שישים שנה. לפי דברי־
חכמינו: "בן שישים—לזקנה". הגיעה, איפוא, השעה לסכם את פעולתו של ביאליק
המשורר (על ביאליק הפרוזאיקן ירצה חברי באוניברסיטה מר דוד ילין)
במשך שנות הבחרות והעמידה שלו.
ולדעתי, אפשר לסכם כל פעולה כבירה זו במשפט קצר אחד: ביאליק
נתן לאומה הישראלית בימינו את הכרת־עצמה.

*

פְּנֹרוֹ הנפלא של ביאליק נתעורר מתחילה על־ידי שני משוררים מפורסמים
ברורם, האחד עברי והשני רוסי—עברי—על־ידי י. ל. גורדון וש. פרוג.
גורדון הרעים על המומים הפנימיים של העם — על התרחקותו מן
החיים, על השתקעותו באמונות תפלות ועל "מאשריו המתעים ומורי־השקר",
ואמר על עצמו: "לא משורר, כי מקונן אני", ועל "בת־שירתו", שהיא "שחורה
כעורב, אֵלֶּה פיה מלא ולשונה—קינות". ופרוג הראה על מצבו החיצוני הנורא
של העם — על השעבוד לזרים ועל רדיפותיהם ולחיצותיהם של שונאיו, שהם —
העולם כולו, ביוצאים מן־הכלל מועטים, על חוסר־קרקע ועל התנכרות הבנים
לאומתם. ופרוג אמר על עצמו, שהוא שֵׁךְ "בלילה אֶפֶל ואטום, בלא ניצוץ, בלא שביב־
אור", ושהוא אֵינוֹ אלא "משורר חופר־קברים". העם הוא נרדף ומסוגף, לְקוֹי וְדוּוֹי,
כל העולם נהפך לו לגיהנום, אין מנחם ואין מרחם, — ומה קיצו, כי יאריך נפשו? —
כך קוננו גורדון ופרוג על גורלו של "העם הנבחר מכל האומות — למכות
ולמהלומות" (כביטוי השגון של גורדון). היאוש הגדול נשקף משירותיהם—
קינותיהם של שניהם ביחד.

ביאליק מתחילה יצא בעקבותיהם. אף הוא קונן את קינתו המרה על העם
האובד בעניו — וברגש וכשרון גדולים הרבה יותר. אבל עוד שני דברים, זולת

הכשרון, הבדיל אותו משני המשוררים-המקוננים: התקופה החדשה והתקופה החדשה
 ביאליק עלה על במת-הספרות בשנת תרנ"א. תקופת-השכלה היא
 מאחוריו זה עשר שנים: היא פסקה ביחד עם הפוגרומים של שנת תרמ"א. ביאליק
 יורש ממנה רק את השנאה לחיי-בטלה ולהפשטה: הריאליזם והחיוניות שבה
 לוקחות את לבו. וביחד עם חבת-ציון צמחה תקופה חדשה לאומה, -- והשיר
 הראשון של ביאליק "אל הצפור" נותן ביטוי לתקופה חדשה זו -- תקופת-התחיה.
 וכי הפיגה התקופה החדשה את הצער הישן-הנושן? -- לא. היא לא הפיגה אותו,
 אלא חידדה אותו והעמיקתו. צער-האומה נעשה גדול ביותר למראה הנסיונות
 הרפים לשנות את פני כל חייה של האומה שינוי עיקרי בחימר וברוח, לשנות
 את מרכז-מציאותה ממש. שהרי הנסיונות הללו נסתיימו ב"יום-קטנות" -- יום-
 גדולות לא בא.

ומתעצמת בנשמתו של ביאליק הצעיר שאלה גדולה ועמוקה זו, שלא נתנה
 מנוחה לכל בני-הדור הוגי הדעות. מאחד-העם ומנדלי ועד פייאָר פּרָג
 וברדיצ'בסקי, ואפילו עד שאול טשרניחובסקי ("אנחות-כנור"): אומה אחת
 ויחידה, שונה ומשונה מכל האומות שבעולם. סובלת סבל אין-קץ זה
 אלפי-שנים -- למה-זה ועל-מה-זה? מהו המובן, הייתי אומר ה"לוגוס" של צער
 זה? מהיכן הוא בא ובמה יסתיים? וכי אפשר הדבר, שאומה תשא עול-ברזל
 של גלות במשך אלפי-שנים -- וכל זה יהא לשוא, וכל זה יהא באין-מטרה? והאיך
 תמשיך אומה את ה"גסיסה לדורות" (כביטוי של טשרניחובסקי) או את "הגיהנום
 בלא מיתה" (כביטוי של ביאליק)? -- הכל אפשר לסבול אם יש הכרה, שהסבל
 יש לו תכלית ושיבוא לו קץ בזמן הזמנים; אבל בלא תכלית ובלא סוף -- מי
 העם-הענק, שישא ויסבול יסורים של שנות-אלפים -- ולא יכרע תחתיהם ולא ישים
 להם קץ על-ידי תשומת קץ לחייו כולם? --

עוד באחד משיריו הראשונים ("כוכב נדח") אמר ביאליק בקינתו:

לא, לא מצרי-שאול עלי יהלכו אימים --
 חיי הוגיעוני -- חיי השוממים.
 למוד עול ומשא, הלך דל ועוני,
 נאמן בית העוני, זקן-הנדודים אני!
 אבי -- גלות מרה, אמי -- דלות שחורה;
 לא! לא מקלי אפחד, לא התרמיל נורא!
 פי מהם אכזרים, מרים שבעתים,
 חיים בלי תוחלת ובלי אור-עינים;
 חיים בלי תוחלת, חיי-רקב נמקים,
 צוללים בעופרת, טובעים במחשפים --

חיי-קָלֵב רָעַב, אָסוּר בְּשִׁלְשֵׁלֶת –

הוֹי, אָרוּרִים אַתֶּם, חַיִּים בְּלִי תוֹחֶלֶת!

בשישה חרוזים חוזר המשורר שלש פעמים על המלות "חיים בלי תוחלת".
שהוא מקללם קללה נמרצת: "הוי, ארורים אתם!". זהו הדבר הנורא ביותר בעיניו.
הרי זה מה שאמר במרירות בשיר אחר:

גַּם חָיָה לֹא אָחִיָּה, גַּם מוֹת לֹא אֲמוֹתָהּ!

כי השאלה הנוראה: "אי ישע? עד אנה?" היא "כרכב בעצמותיו":

היא תַעֲפֹר חֲזוֹן-יוֹמִי, הַחֲלוּם עַל מִשְׁקָבִי,

תִּלְוֵנִי פְּמוֹת בְּעַמְלִי וּבְנוֹחִי.

ועוד בשירו "על השחיטה" הוא חוזר על דברי-היאוש התהומיים:

וּכְבֹּר אֲזַלֶּת יָד, אֶף אֵין תִּקְנָה עוֹד –

עַד מְתִי, עַד אָנָּה, עַד מְתִי?

או התחדשות כל החיים כולם, גאולה מדינית, כלכלית ורוחנית כאחת, או-
קץ לחיים ארורים אלה, ל"גסיסה-לדורות" זו. לא לחיות ולא למות – זוהי
הקללה הנוראה ביותר, שנתקללה אומה אחת ויחידה בעולם, שאין דומה לה
לאורך-ימים ולרוב-צרות כאחד.

ואולם אורך-ימים זה מנין? מפני-מה נתקיימה אומה אחת ויחידה מתוך
כל שאר האומות הקדומות, שפסק חוט-חייהן ביחד עם אבדן מולדתן ושלטונן? –
ביאליק חותר כל הימים אל פתרונה של החידה הסתומה. והוא מוצא אותו
תחילה – בתורה העברית, בבית-המדרש העברי ("על סף בית-המדרש",
"אם יש את נפשך לדעת"). "בית היוצר לנשמת-האומה" היא ה"ישיבה" עם
ה"מתמידים" שלה, והיי-עולם נותנים לאומה דפי-התלמוד. ההלכה והאגדה כאחת,
שצפנו לדורות את פליטת-נשמתנו ונתנו לה קיום-עולם ("המתמיד").

ואולם כרבות הימים מתעמקת מחשבתו של המשורר ומתחדדת רְאֵתו –
ושוב אין פתרון פשוט זה של סבה עמוקה זו מספיק לו. ואז נעשה לו המדבר
סמל לגלות בשתי הפואמות הגדולות ביותר בכמות ובאיכות, שיצר המשורר הליורי
הגדול.

ב"מתי מדבר" רואים אנו את הגלות בגדלותה. "מתי-המדבר" הקדמונים
איומים הם במיתתם יותר מבחייהם. כל העולם כולו קל מפני אומה, שכבר נחשבה
במיתם, שכבר החליטו רוב הגויים והמתבוללים מישראל, שהיא עברה ובטלה
מן העולם. ו"מתי-מדבר" פעמים שהם מתעוררים לתחיה. ה"מדבר"-הגלות פעמים
שהוא מואס בשתיקתו הנצחית ורוצה להנקם מיוצרו על שממונו ודלותו. ואז קמות
תנועות משיחיות כבירות, שמסעירות את הגלות ומרתיחות אותה, כמו בימי
שבתי צבי, שמרד בתורה והתיר את הכל. ה"מתים"-החיים מגלים אז כחות

עצומים, והם מהלכים אימים ומפיצים בלהות בעולמם. עד שסוף-סוף הסערה משתתקת וההתקוממות הגדולה שוככת — והמתים חוזרים אל קברות-החול שלהם, אל חול-המדבר העמוק... הרי סוף-סוף מתים הם, אף אם מתים-ענקים. ומדבר-הגלות אין בו תקומה, ותחיה שלמה אינה אפשרית בו — — —

וב-מגילת-האש" שוב לפנינו מדבר-הגלות — "אי שומם", שמאיר לו מרחוק "תלתל-האש, שארית האריאל" — האש, שלוקחה מעל מזבח-הקודש בשעת-החורבן: אש-הגאולה. מהלכים הבחורים והבחורות השבויים במדבר השומם ימים רבים לאין מספר—כח-ההליכה זה מנין הוא בא? — והתשובה היא: משני כחות עצומים, חיובי ושלילי — מכח-האהבה וכח-השנאה, כעין φιλότης και νεῖκος שעליהם השפית הפילוסוף היווני אפלטון את העולם. כח-האהבה הוא כח-הגאולה. אליו שואף רק העולם בהיר-העינים, שאין שירה בפיו, ואולם את כח-השנאה נושא עמו "איש-האימות ועום-העפפים", שהוא יודע לשיר שיר נורא ואיום, נורא כמות ואיום כשאול — את "שירת-החורבן" השחורה:

מתהום-האבדון העלו לי את שירת-החורבן
 שחורה כאודי-לבבכם,
 שאוה בגוים ופוצו בעומי-אלוה
 וחתו גחליה על ראשם;
 ונרעתם בה אבן וכליה על כל שדמותיהם
 ואיש-איש סביב ארבע אמותיו.
 וצלכם פי יחלוף עלי חבצלת-גנתם —
 ושחקה ומתה;
 ועינכם כי תפגע בשישם ובפסל-משפיתם —
 ונשבר פתחם;
 ושחוק קחו עמכם, שחוק מר בלענה, אכזרי,
 אשר בו תמיתו — — —

היהודים הם ראדיקאליים וריבולוציונרים, מבקרים יותר מיוצרים, עתונאים ופיליסוניסטים יותר ממדינאים ובוני-ארצות. היינה וברנה, לאסאל, מארקס וטרוצקי הם באי-כחה הגדולים של היהדות כיום—מנפצי-אלים, מהרסי-משטרים, מלעייגים על המסור והמקובל, נאחזים בכל חדש-מחודש, אם הוא אמת חדשה או אסון חדש. וכל-כך למה? — כדי לעשות נקמה בגוים על השחיתות והרדיפות והעלבונות, על הדחיה מכל עמדה טובה ומכובדת בחיים, על שהיהודי נעשה ה-פאריא" של האנושיות כולה. מובן, שאין כאן נקמה בכוונה תחילה: גורם לכך עצם-מצבם המיוחד של היהודים בעולם, מצב של תלושים ונרדפים ומעונים, שהגוים העמידו אותם בתוכו.

ואולם לשני כחות-הקיום הגדולים הללו, שפעלו בעם-ישראל בגלותו, כח-האהבה וכח-השנאה, נוסף כח שלישי – כח-האמונה. עם-ישראל ידע מאמינים תמימים, קדושים נפלאים, שעטרות-של-קוצים בראשיהם וחבלו של משיח קפא על פניהם. אלה נשאו וסבלו את הכל בשם האלהים, בשם התורה, בשם האמונה התמימה והעמוקה, שאחר חבלו של משיח יתקע בשופרו של משיח ויבואו ימות-המשיח. ואולם לא לשם כך בלבד חיו והחיו את האומה. להם, למאמינים תמימים אלה, היו גם אהבה, גם שנאה – אהבה לגאולה ושנאה לזרים וצרים, אבל האמונה באלהים ובמצוותיו כללה בשבילם את הכל, ובכחה של אמונה זו חיו ונתקיימו והביאו את האומה דרך הרדיפות והעינויים הנוראים של ימי הביניים עד זמנים יותר טובים. ואולם היזמנים הטובים" נהפכו לאסון חדש לאומה כולה.

גם האהבה וגם השנאה, והאמונה יותר משתיהן, סתמו לפני האומה את המעיינות השופעים של החיים הארציים. שְׁלִשְׁתָּן דרשו במשך אלפי-שנים דרישה אחת ויחידה: להסתלק מן החיים הטבעיים, האנושיים-הכלליים, המדיניים-הארציים. וכל עוד היה ישראל "עם לבדד ישכון" אפשר היה להן, לשלשִׁתָּן, לבוא במקומם של החיים האנושיים הכלליים, בתור תְּחִלִּיף גדול וחשוב.

ואולם הנה נפרצו שערי-הגטו, אף אם לא נשברו לגמרי, והיהודים התפרצו מתוכם אל משכנות-הגויים, אף אם הגויים לא קבלו אותם בכבוד גדול, – וכבר נחלשה האמונה, נתמעטה האהבה ורפתה השנאה, ועל מה יחיה היהודי כיום? – ובמצב כזה – כלום לא נשקפת ליהודי תהום-האבדון בכל נוראותיה? – במלות אחרות: מה ימנע את ההתבוללות כיום אם לאמונה אין עוד התפקיד הקודם בחייו של היהודי – להקיף ולסייג את היהדות מכל צד – וההשתוקקות לגאולה משיחית נתחלפה בתשוקה עזה להיות חלק בלתי-נפרד מן הארץ, שהיהודי נולד וחי בה, וממילא רפתה גם השנאה למציקים ולרודפים, שהיהודי רוצה לחיות בשלום בארצם ועם אחיהם?

– עוד הרבה שנים קודם "מגילת-האש" אמר המשורר:

אֵין תְּכַלֶּיַת לְנִדּוּדֵי, אֵין קְדוּשַׁת-הַשָּׁמַיִם,

סֶרָה צֶל-אֱלֹהִים, סֶרָה רוּחַ-הַקְּדוּשָׁה,

גַּם בְּקִי לֹא-הוּא, גַּם תְּחַנוּנֵי לֹא-הֵם...

"כּוֹף רֹאשָׁךְ! שֶׁא עוֹלָם! – עַל שָׁמַיִם? עַל שָׁמַיִם-מִי?"

מָה-אוֹעִיל פִּי אֶסְבּוֹל? מִי יִרְצֶה קַרְבְּנִי? –

ושינוייה-השקפה זה – תהום נשקפת מתוכה ליהדות. אם אין רעיון-

הַהִבְחָרֹת אֵין גַּם הַרְעִיּוֹן שֶׁל יִסּוּרִים-בְּלֹא-חַטָּא.

וביאליק מתאר את הפוגרום בקישינוב של שנת 1903 בפואמה מחרדת-

לב בשם "בעיר-ההריגה", ובה שוב אינו רואה בסבל היהודי, ב"צרת-היהודים",

שאינן לה סוף, שום קדושה ושום תכלית ושום הגיון. הוא אומר על הרוגי-קשינוב:

חֲלִילֵיכֶם חֲלִילֵי-חַנּוּם, וְגַם אֲנִי וְגַם אַתֶּם
לֹא יָדַעְנוּ לְמָה מַתֶּם וְעַל מִי וְעַל מֵה-מַתֶּם,
וְאֵין טַעַם לְמוֹתְכֶם כְּמוֹ אֵין טַעַם לְחַיֵּיכֶם...

דברים "פרוֹנְזַאייִם" אלה נוראים הם מן התוכחה של "אכן חציר העם", מן התהום האפלה של "דבר" ... האומה הישראלית חיתה אלפי-שנים בהכרה, שיש בשביל מי ובשביל מה לחיות ולסבול — עכשיו הכרה זו פוסקת, והיסורים נעשים יסורים של חינוך. וכלום אפשר לחיות סתם בתוך רדיפות ונגישות כלליות ובתוך שנאת כל העולם כולו לעם, שאין לו כלום זולת ההכרה של יחידותו והתייחדותו? — זוהי סבת הדבר, שלא התפרצה מחאה חיה אחת, עזה ואדירה, מלבה של האומה על הפוגרומים הנוראים ועל העלבונות הנוראים אף מהם. הכל הוא לא חר יאוש: אין בשר-המת מרגיש באיזמל. מי ימחה ועל מה נמחה אם הכל הוא מחוסר-הגיון ואין תקנה ותקוה עוד? — הלא כה דברי המשורר על נגועי-הפוגרום ועל עם-הגלות כולו:

בְּאַשֶׁר תִּבְצַע אֶצְבְּעֶךָ — שָׁמָּה מִכָּה אֲנוֹשָׁה,
כָּל בְּשָׂרָם עֲלֵיהֶם יִכָּאֵב, — אֲבָל נוֹשְׁנוּ בְּמִכְאוּבֵיהֶם
וַיִּשְׁלִימוּ עִם חַיֵּי-בְשָׂתָם, וּמֵה-בְּצַע כִּי תִנְחַמֶּם ?
עֲלוּבִים הֵם מְקַצֹּף עֲלֵיהֶם וְאוֹבְדִים הֵם מִרְחַמֶּם.

לא כדאי אף להוכיחם ואין מה לרחם עליהם ... "היתעורר המת? היודוע המת?" — שאל המשורר בשיר-התוכחה "אכן חציר העם". כאן היא התשובה האיומה ... לפנים, כשהיו יסורים באים על ישראל, היה מפשפש במעשיו ומצדיק עליו את הדין: אין פורענות בלא חטא. ואף זו היתה נחמתו: יסורים ממרקים עוונותיה של האומה ונקיה מחטא היא יכולה להתחיל חיים חדשים. עכשיו בא הקץ לצידוק-הדין ואפסה גם נחמה זו: כלום חטאים אנו מכל העמים? יָתֵר עַל כֵּן: כלום אומה שבורה ורצוצה, דויה וסגופה מוכשרת היא לחטוא? — והמשורר המוכיח מתאכזר על עמו וקורא לו:

וּרְאֵה גַם רְאֵה: עוֹד הֵם נִמְקִים בִּיגוּנָם,
כָּלֶם יוֹרְדִים בְּכַכִּי, יִשְׂאוּ קִינָה בְּגִיָּהֶם,
וְהִנֵּה הֵם מִתּוֹפְפִים עַל לִבְבֵיהֶם וּמִתְוַדִּים עַל עוֹנָם,
לֵאמֹר: "אֲשַׁמְנוּ, בְּגִדְנוּ" — וְלָבָם לֹא יֵאֱמִין לְפִיהֶם...
הִיחָטָא עֲצָב נְפוּץ וְאִם שְׁבָרֵי-חַרֵּשׁ יֵאָשְׁמוּ ? —

ומתוך רוגז קדוש זה על ה"שקר לשם-שמים", על *plia fraus* זו, שעל-ידה רוצה עם מדוכא ומעונה עד לאין שיעור למצוא צידוק-הדין לאלהיו כרע-יאוב החנפים, מתעורר במשורר העברי אותו "שורף-עם-אלהים" הגדול, שבפנים-נשמחו

אין הצדק התחתון יכול לוותר להצדק העליון. וכאיוב בשעתו זועק המשורר מעצמת-מכאוביו את הזעקה הגדולה והמרה כלפי שמים, שהספרות העברית לא ידעה כדוגמתה מימי ירמיה, תהילים ואיוב, ושם בפי האלהים עצמו כביכול את האשמת-עצמו:

וְלֵמָּה זֶה יִתְחַנְּנוּ אֵלַי? — דִּבֶּר אֲלֵיהֶם וַיִּרְעְמוּ.
 יִרְיֵמוּ אֲגָרוֹף נִגְדֵי וַיִּתְבָּעוּ אֶת עֵלְבוֹנָם.
 אֶת עֵלְבוֹן כָּל הַדּוֹרוֹת מֵרֵאשִׁים וְעַד סוֹפָם.
 וַיִּפְוֹצְצוּ הַשָּׁמַיִם וַיִּכְסְאוּ בְּאֲגָרוֹסִים...

זהו מרום-קיצו של המרי העברי הגדול, של המרידה בכל ההערכה ההיסטורית של היסורים ושל החטאים, שניו עיקרי של כל היחס לאלהי-ההיסטוריה — לאלהי-האומה בחייה ההיסטוריים. מכאן אין להרחיק לכת עוד. אחר דברים נועזים אלה, שלא שמעה איון עברית דוגמתם, אפשר רק לכתוב "שירי-יחוד" במובן שירת ההתיחדות של היחיד עם נפשו. מעין "יהי חלקי עמכם", "אחד אחד ובאין רואה", "הציץ ומת" ודומיהם, שיש בהם השפעה של ראבינדראנאת טאגור. לא לחינם סיים המשורר את "מגילת-האש" שלו ב"גון-היחיד".

ושמא יש תרופה למכה הנוראה בספרים העתיקים, ב"כינוס" — בספרי-המקרא, ב"ספר-האגדה", שאותו סיים בשנת תרע"ז? — ואולם ביאליק כותב באותה שנה עצמה שיר מחריד כשהוא עומד "לפני ארון-הספרים" דוקה, שבו אנו מוצאים חרוזי-יאוש אלה:

.
 נִתְאֲלַמְנוּ דַּפְיֶכֶם
 וְכָל אוֹת וְאוֹת לְנַפְשֵׁי הַיָּא יִתּוּמָה, —
 הַעֵינֵי כְּהִתָּה אִם אֲזַנִּי כְּבִדָּה;
 או אֲמָם רָקֵב אֲתָם, מִתִּי-עוֹלָם,
 וְשָׂרִיד אֵין לְכֶם עוֹד בְּאֶרֶץ-חַיִּים,
 וְאֲנִי לְשׂוֹא כְּנָגֵב בְּמַחְתָּרָת
 כְּלִי נָר וּפָגֵס עִם הָאֵת גִּשְׁשֵׁמִי
 כְּתוֹף מְחִלוֹת עֶפֶר וּמַחֲשָׁפִים,
 וְאַחֲפֵר יוֹם וְלַיְלָה אֶת קִבְרֵיכֶם
 חֶפֶר וְהֶלֶף לְבַקֵּשׁ שְׁפוֹנֵי-חַיִּים
 מִחוּץ לְגִבּוֹל שְׂרָשֵׁיהֶם וּמִתְחַתֶּם,
 וְהֵם בְּעַת הַהֵיא מְגִי וּמְעֵלָה
 עַל עֵיר וּמִתִּים, עַל הַר וּגְבַע רְגֵשׁוֹ
 וְלַעֵינֵי כָּל הַמְּאוֹרוֹת רְעֵשׁ פְּרִים.
 וּפְעָמִים שֶׁבַע חֲזָרוּ עַל מְחֹלָם

וַיַּעֲבֹר עַד קְצוּיֵי הַמָּלָךְ —
וְלֹאֲזַנִּי לֹא הִגִּיעָה גַם בַּת־טוֹלָם...

הספרים הקדושים, ספרי־העבר, רחוקים הם מן החיים החדשים, חיי־ההווה הרועשים והמגוונים. הם, הנעלים ברוחניותם והמבטיקים בקדושתם, הם שבלעו את החיים, את יפעת־הטבע, את חמדות־האהבה. ב־המתמיד, פּוֹאָמָה לורית מן היצירות הראשונות של ביאליק, כבר באה לידי ביטוי כפילות זו של יחס המשורר אל הקודש הישן: הערצת הספרים הישנים והערצת היחס האידיאלי אל הספרים הללו מצדה של האומה ביחד עם ההכרה, שספרים אלה עבר זמנם ושיחס אידיאלי זה אליהם אוכל את מבחר הכחות של היהדות הישנה והנאמנת. "המתמיד" שוקד יום וילילה על הספרים הישנים, שואב מהם תענוג, התלהבות, קדושה, — אבל הרי אי־אפשר לעסוק כל הימים בדברים, שאין להם זיקה ישרה אל החיים! — והמשורר קורא אל "המתמיד" המתנענע על הגמרא ומשתפך בניגון מיוחד, "בית־מִדְרָשִׁי":

הוֹי, הוֹי, הוֹי, אָמַר רַבָּא... וְלִשְׁוֹעַת־נַפְשָׁךְ,
מְגֻרָנְךָ הַנֶּחֱר יוֹם־יוֹם תִּשְׁוֹעַ
מִחַמַּס רֵאשִׁית־אוֹנָה, מְשׁוֹד רֵאש־כַּחֲךָ,
תַּעֲלִים אֲזַנְיָךְ וְתִהְיֶי כְּלֹא שׁוֹמֵעַ —
וְתִהְיֶי כְּלֹא שׁוֹמֵעַ, וְתִשְׁתַּם תִּפְלִתָּךְ,
וְתוֹסֵף לְרַצֵּץ רֵאשׁ כֵּל מְאֻיְיָךְ,
לְחַנֵּק בְּחִשְׁקָה אֶת קִטּוֹן־תְּאֻתָּךְ,
לְעַקֹּר וְלַרְמוֹס אֶת אֶחָרוֹן פְּרִיָּיךְ...

היהודי הלומד תורה, היהודי הממשיך את מסורת־העבר, את המסורת של ימי סורא ופומבדיתא ושל ימי טולטולה וקורדובה, אינו רוצה לדעת את הדרישות של הנשמה הצעירה ואת התביעות של החיים האנושיים כיום הזה. הוא גוזל את עצמו ומושיב את עצמו בבור־כלא מרצון. לא בשבילו מסלסל הזמיר את סלטוליו הנפלאים ולא לו פפיצה השושנה את ריח־הניחוח שלה. הוא אינו רואה אלא מה שיש בספרים ואינו שומע אלא מה שהשמיעו ה־ראשונים שנות־מאות ושנות־אלפים לפניו:

וּשְׁתֵּי הָעֵינַיִם, שְׁלָרְאוֹת נִבְרָאוּ,
שְׁלָרְאוֹת יְכָלוּ הָאָרֶץ וּמְלוֹאָהָ,
תִּדְעַכְנָה, תַּחֲשַׁכְנָה וּמְאוּמָה לֹא רָאוּ,
וּבְלֵי חֲמוֹד מְאוּמָה תִּכְלִינָה בְּשׂוֹאָה;
וּבְחַיִּים כָּבֵר בְּטָלוּ כְּצֵלִם תְּנוּעַ
וְתַחֲפֹשׂ בְּשִׁמְמִית בְּמִסְלוֹת חֲדָלוּ —

כמה זה מזכיר את חרוזיו של גורדון על אותו נושא עצמו, אבל בתוכחה במקום צער :

לְמִדּוּדָה, הָהָ, לְהִלּוֹף נְגִד הַחַיִּים,
הַסָּגֵר בְּדָד בְּגִדְרִים וּבְחִלּוּמוֹת,
לְהִיּוֹת מֵת בְּאַרְץ, חַי בְּשָׂמַיִם,
בְּהַקִּיץ לְחֵלוֹם וּלְדַבֵּר בְּחִלּוּמוֹת.

ולא רק החיים והטבע נגזלו מישראל, אלא גם הנעורים והאהבה. בשורה שלמה של שירים, שהם כאילו המשך של "המתמיד" בתכנם, אבל עולים הם עליו בקיצורם ובמריצוהם ("אֵיךְ?", "הכניסיני תחת כנפך", "ואם ישאל המלאך", ועוד), תובע המשורר מן העולם – הכללי והיהודי כאחד – את זכותם של אָחיו על חיים, נוער ואהבה, תובע את "גזלת-נעוריהם". והוא פונה אל "יחידת-חיינו ושכינת-מְאֵוֵינוּ" בתפילת-לחש רכה-נוגה זו :

וּבְעֵת-רַחֲמִים, בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת,
שְׁחִי וְאֶגֶל לֶךְ סוּד-יְסוּרֵי :
אוֹמְרִים : יֵשׁ בְּעוֹלָם נְעוּרֵים –
הֵיכֵן נְעוּרֵי ?
וְעוֹד כִּי אֶחָד לֶךְ אֶתְנַדֶּה :
נַפְשִׁי נִשְׂרָפָה בְּלִתְקָה :
אוֹמְרִים : אֵיךְ הֵי יֵשׁ בְּעוֹלָם –
מֵה-זֹאת אֶהְבֶּה ? –

לבני הדור החדש כיום, שהחיים נכונים לפנייהם ואת הספרים אינם רוצים לדעת, לא את הישגים ולא את החדשים, לא יהא מובן, כמה היתה תביעה זו של המשורר דבר בעתו לפני שלושים וארבעים שנה. אז, בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה החדשה, היה כל זה חדש ונועז. והצער המחלחל בחרוזים הנפלאים הללו הרי צובט הוא וצובט את הלב גם היום בכנותו ובצמקו.

ומכיון שקפחנו את החיים הטבעיים, את האהבה ואת עולם-יה הגדול, קפחנו גם את בנינו. אחד משירי-הזעם הנמרצים ביותר של ביאליק הוא : "אכן גם זה מוסר-אלהים". עם-ישראל הוא השמש של כל העולם כולו – ורק את עצמו אינו משמש. הוא – "מלח-הארץ", אבל המרק שלו הוא תפל בלא מלח. לכל העולם הוא מספק גאוניים וריבולוציונרים ומנהיגי-מפלגות – והוא עצמו ספרותו דלה ועניה, ובחייו הלאומיים אין מלחמת-ענקים ומהפכת-עולמות, אלא יש מלחמת-גבאים קטנה על קצת פרנסה וכבוד :

וְאֶשֶׁר יִגְדַל מִבְּנֵיכֶם וְנָשָׂר וְעָשָׂה כְּנֶפֶךְ –
מִקְנֵוֹ תִשְׁלַחְוֵהוּ לְנִצָּח :

וגם פי ימריא, צמא-שמש ואדיר, במרום-
 לא אליכם המאורות יוריד ;
 וכי יבקע עב ופלוש גתיב לקרן -
 לא עליכם תקרן תצנח ;
 הרחק מקם על ראש-צורים יצריח
 ותד-קולו לא יגיע עדיכם.
 פכה תשכלו את חמודיכם אחד-אחד
 ונשארתם ערירים.
 ונאסף הוד ממעונכם, ואהלכם ירשש.
 והיה לזועה ולשממון,
 אשר לא ידרוף על ספו חסד-אלהים
 וששון-ישע לא ידפק בחלונו.

זהו מצבה של האומה בגלותה: בניה הגדולים עוזבים אותה מפני שלא
 מצאו בה פר נרחב לפעולתם, מפני שקרקע אין לה ומרחביה אין בה.
 וב"דבר" האיום והמאויים שלו מגיע המשורר עד קצה-גבול-היאוש. "דבר
 נפל בינינו" - רעיון גדול ורם של תחיה, אבל אין רואה ואין מגיד, אם על-ידו
 זרחה לנו השמש או "אם שקעה - לעולמים". אפשר, אין מאמציהתחיה הללו
 אלא פרכוסים אחרונים של ה-גסיסה לדורות" (השנה את הסוף של "כוכב נידח"
 ושל "מגילת-האש"). וסמרמורת עוברת בבשרנו למקרא חרוזים מדכדכי-נפש אלה:

ואין משען עוד, ואזלת יד, ודרף אין -
 והשמים מחרישים ;
 יודעים המה מה-חטאו לנו, שאול חטאו -
 ובדממה ישאו עונם.

והמשורר פונה אל "נביא-האחרית" ומבקש אותו, שאם יש עמו דבר,
 יאמר אותו אפילו אם יהא מר כמות, אפילו אם יהא המות עצמו... כי -

לקמה נירא מות - ומלאכו רוכב על קתפנו,
 ובשפתנו מתגול,
 ובתרועת-תחיה על שפתים ובמצהלות-משחקים
 אלי קבר נדדה...

כמה מקפיא-הדם הוא האקורד האחרון של ה"דבר" הנורא! - מלאך-
 המות רוכב על כתפנו ומטה אותנו במתגו כרצונו. "תרועת-תחיה" אנו מריעים,
 אנו צוהלים לקראת הגאולה והסודות - ומתוך ריקודים וסילודים אנו נכנסים
 לאט-לאט - לתוך הקבר...

חזות קשה מזו לא חזה אף נביא-החורבן. כי "אחרית" היא יותר מחורבן — וביאליק היה ברוב-גילוייו "נביא-האחרית"...

וכלום לא נבואת-האחרית היא גם החזות הקשה, שחזה ביאליק על הגולה היהודית באירופה כולה לאחר שחזר מ"מסע-התרבות" שלו? — כי ביאליק לא היה מעולם מן הנביאים "המרפאים את שבר-עמם על נקלה לאמר: שלום, שלום וראין שלום". להציץ לתוך התהום של קיומנו הנורא, להכיר את האמת כמו שהיא, ו"תהא ברה כמות, וחהא היא היא המות" — זהו מה שלימד אותנו המשורר כל הימים. הכרת-עצמנו — הכרת המומים המרובים שבנו: העדר כשרון-המעשה, רפיפותו של הרצון המגשים, רדיפה אחר אלילים זרים, קלות להחליף את הישן הטוב בחדש הגרוע, הכרת דלותנו בכחות יוצרים מפני שנגזלו מאתנו על-ידי ה"עמים העיקריים", מפני שתלושים אנו מקרקע עצמי והכל מתמוטט מתחת רגלינו, — הכרת-עצמנו זו, הכרת מצבנו בין הגויים והכרת רפיונו הפנימי בהווה לעומת כחנו הגדול בעבר, היא היא שהורה לנו ביאליק, הוא היה לנו "אישה-אימות ועום-העפעפים" שב"מגילת-האש" למרות כל שירי-הטבע ושירי-העם ושירי-הילדים, שהעשיר בהם את ספרותנו. את "שירת-החורבן" ואת "שירת-האבדון" ואת חזון-האחרית שר וחזה לנו. להיות ל"עלם בהיר-העינים" שב"מגי-לתר" הנפלאה רצה — ולא יכול, הוא לא חזה לנו חזון-עתידות ולא שר לנו את "שירת-הנחמה", למרות "ברכת-עם" ו"למתנדבים בעם", ולא שר לנו גם את שירת-הארץ ההולכת וחיה, ההולכת ומוקמת מעפר-הריסותיה ביחד עם תקומת-העם ובנין חיי החדשים. החותם של תקופת-הגלות הגדולה והנוראה היה ביאליק, הוא היה חותם-התקופה וחתימתה על-ידי מה שנתן לה את הביטוי הנמרץ ביותר והאמתי ביותר, וכך לימד אותנו להכיר את התקופה החולפת, הגדולה והארוכה, ואת עצמנו בתוכה.

ואולם מתוך הכרת המצב לאמתו באה תמיד השאיפה הכבירה לשינוי-המצב, וכך נעשתה חתימת התקופה הישנה — התחלתה של תקופה חדשה. וביאליק זכה להשתתף בהתחלה גדולה זו של בנין עם וארץ. עוד לא מלאו עשר שנים מיום שבא לארץ ונשתקע בתוכה — וכבר תקע בה יחד במקום נאמן.

כי סופו נעוץ בתחילתו. כאן, בארץ ההולכת ונבנית, חידש את אמונתו, שכמו שראינו, נתרופפה לפני כמה שנים, בכחו של הישן ובכחו של הספר. כי, אכן, מיום שבא לארץ ונגע בגופו במציאות החדשה — פסק מלחזות חזות קשה זו של תהום-האבדון ושל חורבן, מות וכלייה. עם נלחם על קיומו ובעד מקומו תחת השמים, שהולך ונעשה מחדש עם עובד ויוצר, — לא יאבד! —

וביאליק נכנס לתוך החיים הצבוריים של הארץ, יוצר את "אוהל-שם", עובד "בועד-הלשון" ומשתתף בגופו בחיי-התרבות של הארץ. ואין לך תרופה כלפי היאוש כמגע עם מציאות עובדת ויוצרה.

וביאליק, שכאלו נואש מן הספר בשירו "לפני ארון-הספרים", חזר כאן, בארץ, אל הספר ביתר זריזות. עבודתו ב"מוריה" וב"דביר", פירושו לשיריהם של רשב"ג ורמב"ע, פירושו למשנה, ועוד, הם בחלקם הגדול (ולכל הפחות, בעבודתם האחרון) פרי-ארץ-ישראל. ביאליק מרגיש ומכיר, שזולת הארץ והלשון אין לנו שיעור אלא התורה הזאת".

ובשכר זה זכה, שעם שלם לכל מפלגותיו ושכבותיו יחוג את יום-הולדתו השישים כחג לאומי. דבר, שלא זכה לו שום סופר עברי, ובפרט בימינו, ימי הפירוד וההתבדלות.

והאוניברסיטה העברית, שביאליק הוא חבר של חבר-הנאמנים שלה ושבעולתו הפיוטית והלשונית היה אחד מן המאפשרים את התהוותה, הרי היא היא הקרואה להחיות את הספר העברי הקדום על-ידי הפצת אור-המחקר עליו ועל הזמן והמסבות, שבהם נוצר ונתפשט. ולפיכך חגו של ביאליק, חגו של העם העברי עד כמה שהוא ממשיך את ההיסטוריה שלו, הוא גם לה חג גדול ויקר. ובשמה אני מברך את משוררנו, שיזכה לראות את יאושו מתפור ואת דכדוך-נפשו חולף כענן למראה האור החדש, שיאיר לציון ולעמה, אור-הקודש. שיבוא מ"לפיד-הישועה", שבער כל הימים על מזבח-הקודש של מאמיני-התחיה המצפים לגאולה שלמה: שחרור-האומה, גאולת-הארץ ותחית-הרוח.

פרופיסור יוסף קלוזנר